

AZ ELSŐ VÉRES MÁJUS 1-E A VIHARSAROKBAN

(Adatok a békésmegyei agrárproletár-mozgalom folklorejához.)

Írta: KATONA IMRE

1950 szeptember—októberében az agrárszocialista mozgalmak legelső jelentkezésének emlékeit kutattam Békésmegyében az Országos Néprajzi Múzeum megbízásából. A visszaemlékezések, adatok, emlékek váratlan bősége miatt főként az 1891-es megmozdulásokra kellett szorítkoznom. A kérdés néprajzi szempontú feltárása még töretlen utakon jár, néhány dolgot leszámtva.¹

A gazdasági, társadalmi fejlődés 1890-ig.

A török uralom után Békésmegye volt az ország egyik legjobban elpusztított területe.² Az újonnan megadományozott földesurak birtokaikat saját kezelésben műveltették az ország legkülönbözőbb részeiből toborzott zsellerekkel, jobbágyokkal stb. A beilleszkedés az új keretekbe a lakosság minden rétegének nehezen ment. »Fent« a földesurak birtokpörei, »lent« a heterogén eredetű paraszti közösségek állandó villongásai jellemzik a kezdet nehézségeit.³ Így a tolnamegyei Zombáról Békésmegye határára települt orosháziak⁴ első küzdelmeikre ma is így emlékeznek:

»Itt (t. i. Orosháza mellett) vót a vásárheji pusztá, azon a vásárheji ménés mēg guja. Aztán összefűzték a csikókat szörkötéllē ezek a vásárheji csikósok, éccaka nekihajtották a ménést Orosházának. A gunyhókat összerombóták. Nem nézték jó szemmē itt az orosházijakat.« (Király Sándor, 88 é., Orosháza.)

Mindamellet már a XVIII. sz.-ban a gazdasági, társadalmi fejlődés élvonalában járt Békésmegye. Egyrészt elindul a majorsági birtoküzemek létesítése⁵, másrészt a birtoktalan bérmunkások és zsellérek száma jelentékenyen meghaladja a jobbágyokét, s így »aluk« az 1735-ös Pero-féle lázadás⁶, »fent« a békésmegyei jakobinus-mozgalom⁷ jelzi, hogy a magyar nagybirtok hagyományos gazdálkodása és a feudális társadalom bomlásnak indult. A jobbágyság XVIII. századi kezdő osztálytagozódását már korabeli szerző is észreveszi.⁸

¹ Bakos J.: Adatok a bodrogközi agrárproletár-mozgalom folklorejához. Ethn. 61. (1950.) 1—2. sz. 91—95. Régebben: Ortutay Gy.: Parasztágunk élete. Bp. é. n. és Fedics Mihály mesél. Bp. 1940. 27, 47—50.

² Karácsonyi J.: Békés-megye leírása. I—III. Gyula, 1896. passim.

³ Scherer F.: Békés-vármegye társadalmá. Gyulai Dolgozatok, 3. sz. Gyula, 1941. 6. o.

⁴ Darvas J.: A legnagyobb magyar falu. Gondolat, 1937. 8. o.

⁵ Mérei Gy.: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon. Bp. 1948. 1—2.

⁶ Zsilinszky M.: A Pero-féle néplázadás Békés-megyében, 1735-ben. Békésmegyei Közlöny, 1876. 39—49. o.

⁷ Zsilinszky M.: Jakobinus-mozgalom Békésben 1795-ben. Békésmegyei Híradó, 1880.

⁸ Teschedik S.: Der Landmann in Ungarn was er ist und was er sein könnte. 1784.

A jobbágyság felszabadítását megelőzően a legelőelkülönítések miatt Szarvason, Mezőberényben, Orosházán erőszakkal vették birtokba a parasztok az uradalmi területeket⁹, úgyhogy Kossuth Lajos a megyéhez küldött erélyeshangú levelében bélyegezte meg az eljárást.¹⁰ Az elfoglalt területek visszaadásakor valóságos forradalom tört ki Orosházán, s csak nagyobb erővel bírták ezt letörni.¹¹ A hatóság keményen megbüntette a vélt »lázítókat« és a »históriás Oláh Istvánt« nyilvánosan felakasztatta.¹² Míg az »erőszakos« legelőfoglalásra egyáltalán nem, Oláh István sorsára vonatkozólag még ma is találunk gyér adatokat Orosházán :

1. »Törvényellenésnek fogták az istóriáját, ezé fölakasztották. Azt említhették, hányba vót, de énnekem nem jut eszémbbe. Még akkó nagyon tökfalu vót Orosháza.« (Madarász György, 90 é., Orosháza.)

2. »Apámtul azt hallottam, hogy negyvennyócba vót egy istóriás, talán még rokkantlábú is vót. Az igasságot megmenta és azér fölakasztották itt Orosházán.« (Bene Sándor, 83 é., Orosháza.)

A jobbágyság felszabadítása lehetővé tette a földtulajdon szabad forgalmát és az úrbéri jogok megváltását. A jobbágyság egyrésze a történelmi fejlődésnek már egy korábbi szakában magánjogi szerződések által annyi anyagi eszközözöz juthatott, hogy az örökváltságot »közjogilag« realizálhatta, viszont jelentős hányada a megváltandó földet kénytelen volt jelzálogkölesönnel megterhelni.¹³ A közlegelők felosztásával és minden más közös használati jognak megszüntetésével pedig nagy lökést kapott a paraszti társadalom felbomlása, osztálytagozódása.¹⁴ Ez időben választotta meg a börtönéből kiszabadult Tánicsics Mihályt Orosháza képviselőjének (1869—72.).¹⁵ A későbbi agrárszocialista mozgalom okait kutatva, a »Budapest« c. napilap¹⁶ vele kapcsolatban megjegyzi : »Tánicsics Mihály hirdette ennek elveit Orosházán mint képviselő... Számptalan példány forog most is az ő irataiból az orosházi nép kezén.«¹⁷ Még szemtanúja él a korabeli eseményeknek :

»Körübelű tízéves gyerek vótam...Annyit tudok, hogy Tánicsics jelöt vót...Ott, ahun most a járásbíróság van, ezelőtt ott az ucca közepin vót pódi-jumrú a programolás...Szavalt is vagy programozott ott... Én az öreg Tánicsicsot láttam ! Nem nagyon magos embér vót, de ojan jó köpcös. De hogy mit mondot, arú nem tudok sémmit. Vótunk ott sokan, összegyűlt a nép, ami vót akkor Orosházán. Ha valami ojan gyűtt, akkor összemént az egész. Nem ojan világ vót, hogy egyik ijen, másik ojan. Nem törödött vele, összemént a nép nagyon még abba az időbe. Az eszémbbe jut, hogy ezt danolták :

⁹ Darvas J. : Egy parasztcsalád története. Atheneum. é. n. 72—76.

¹⁰ Először közli teljes terjedelemben Veres József. (Orosháza. 1886. 55—56.)

¹¹ Darvas : i. m. 74.

¹² Darvas J. : i. m. 74.

¹³ Eörsi B. : A magyar földművelészet kialakulása. Bp., 1938. 9.

¹⁴ Czettel J. : A magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Bp. 1914. 918.

¹⁵ Veres J. : Orosháza. 1886. 98.

¹⁶ 15. évf. 121. sz. 1891. máj. 3.

¹⁷ A volt Földművelő Egylet könyvtárában ma is megvan Tánicsics művei gyűjteményes kiadásának kb. a fele.

Táncsics Mihály, Táncsics Mihály
 Jaj de sok gúnyt mondanak rád,
 De mi ezzel nem törődünk,
 Negyvennyócas pártid vagyunk.¹⁸ —

Ezt mindnyájan énekőtük, akik csak ot vótunk...« (A »Kossuth Lajos azt üzenté« dallamára.) (Madarász György, 90 é., Orosháza.)

A paraszti társadalom erősödő felbomlásának és az osztályellentétek kiéleződésének kezdeti nyomai már ekkor mutatkoznak: »Az 1860—70-es években is nagy volt az Alföldön a sociális mozgalom, annyira, hogy Tisza Kálmán az országgyűlésen szólalt fel s elnyomására a kormány hathatós támogatását ígerte...«¹⁹ A különösen sérelmes pont a közlegelők felosztása volt, mert míg országos átlagban az összes legelőterületeknek több mint fele a községeké volt, addig Békés- és Csanádmegyében alig $\frac{1}{4}$ rész.²⁰ Végeérhetetlen birtokpörök jelzik ezt a néhány évtizedet:

»Itt vót Bónum, Kakasszék, Gyopárhalma, am mind kiráji birtok lét, pedig azelőtt tehénlegelő vót, az orosházijaké. Akkor az uradalom elvette. A legelő, az a föld, a szöllérembéréknek vót adva, aztán hogy az uraság éfoglata, pöröték mindég azt az uradalmat.« (Madarász György, 90 é., Orosháza.)

A kapitalizmus fejlődése Magyarországon főbb vonásaiban megegyezik az oroszorszáigával.²¹ Ahogy a parasztgazdaság elvált a földesúritól, a paraszt megváltás útján saját tulajdonába vehette a földet, a földesúr pedig tőkés gazdálkodásra térhetett át. A tőkés rendszer feltételeinek hiánya miatt olyan átmeneti rendszer alakult ki, amely mind a robotrendszer, mind a tőkésrendszer jellegzetességeit egyesítette magában. A mezőgazdaság fokozódó gépesítése a tőkés rendszer erősödését jelenti. A mezőgazdasági üzem árutermelésében csak a földbirtokosok és a paraszti osztálytagozódás következtében megvagyonosodott »zsírosparaszti« réteg tudott »versenyt« tartani. Megrendült a »középparasztság« helyzete, és egyre jobban felduzzadt a falusi proletáriátus és a szegényparasztság. Ez újabb lökést adott a kapitalizmus további fejlődésének.²² A kapitalizmus a mezőgazdaságban nem fejlődhetik egyenletesen. A piacra termelő mezőgazdaság sajátosságainak kialakulása lehetővé és elkerülhetetlenné teszi a mezőgazdaságban a tőkés válságokat.²³ Minden válság a falusi proletáriátust és a szegényparasztságot sújtja a legkegyetlenebbül. Békésmegyei viszonylatban is az 1880-as években kezdődött ú. n. »búzaválság« általános agrárkrízissé növekszik: a birtokosok csökkentik készpénzkiadásaikat, a gépesítés még inkább előrehalad, csökken az intenzívebb munkát kívánó kapásnövények termelése, leállnak az

¹⁸ Közli az Irod. tört. Közl. 1949. 1. sz. (132 l.)

¹⁹ Budapest. i. h.

²⁰ Czettler. i. h.

²¹ V. ö. Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bp. Szikra, 1949.

²² Lenin: i. m. II—III. fej.

²³ Lenin: i. m. IV. fej. 311—312.

ármentesítési és egyéb építkezési munkák, a »bent« akkumulált tőke nem biztosítja az agrárproletáriátus állandó foglalkoztatását. Munkanélküliség, nyomor, betegségek stb. jellemzik ezt az évtizedet. A Népszava az 1891. év elején több cikket is közöl a válságnak Békésmegyében mutatkozó tüneteiről. Az egyikben²⁴ egy békésmegyei munkás levelét adja közre, amelyben a levélíró kiszámítja, hogy egy hattagú család 1-napi megélhetésére 16 1/3 krajcár esik. A másik közleményt²⁵ három orosházi agrárproletár írja a munkanélküliségről, a csekély keresetről és a nagy nyomorról. A levélírók nyomatékul ezt a közkeletű szólást adják mintegy mottóul:

»Kevés hold jut egy kaszára, elfogy karácsonynapjára.«

Ugyancsak felhívják a figyelmet az aránytalan, rendkívül súlyos közterhekre, és következményeit e több változatban már ismert verssel illusztrálják:²⁶

»Zálogolni megy a bíró,
Nem tartja fenn a sok síró.
Gyermek menne iskolába,
Nincs kenyér a tarisznyába.
(»S a kinek háza van?« teszik fel a kérdést a levélírók :)
A házon rongyos a fedél,
A gólya rászállni sem mér!
A sok adó terhe alatt
A házgerenda majd leszakad.
Jár mindég a végrehajtó
Vizsgálni, van-é dobra való.
Sok helyről búsan távozik,
Nyomort lát és sóhajtozik :
Ezt nem lehet eldobolni,
Szörnyű nehéz kiutalni.«

A tüntetés előzményei.

A kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban is mindjobban »...széttöri a helyi elzárkózottságot és korlátoltságot, megszünteti a földművelők középkori szétforgácsoltságát s nagy, az egész nemzetet átfogó osztályokat hoz létre, amelyek különböző helyet foglalnak el a tőkés gazdaság általános rendszerében.«²⁷ Közvetlenül az ipari munkásság után megindul a mezőgazdasági prole-

²⁴ Népszava : 19. évf. 15. sz. Bp., 1891. ápr. 10.

²⁵ Népszava : i. számában a Társadalmi Szemle rovatban Z. S. D. S. S. J. aláírással.

²⁶ Az Országos Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában őrzött Kálmány Lajos kéziratot hagyatékában. (Rendezés alatt) .U. e. a vers szerepel az ált. isk. VI. o. számára 1950-ben kiadott magyar olv. k. 3. oldalán. (Eredetét nem közli.) E vers eredetével és folklorizációjával Péter László egy tanulmánya foglalkozik., Ethn. 61. (1950.) 3—4. sz 193—207 »A folklorizáció kérdéséhez.«

²⁷ Lenin : i. m. IV. fejj. 313.

táriátus szervezkedése is. A nemzetközi munkásmozgalomban a II. Internacionálé 1899-ben május 1-ét a munka ünnepének nyilvánítja, és a »három 8-as« jegyében indítja még fokozottabb harcra a világ proletáriátusát. 1890-ben megalakul a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, amelynek a pesti központból hatósági erőszakkal kiüldözött agitátorai jó szervezőmunkát végeznek az agrárproletárság körében. A Népszava 1890. május 1-ét országos megmozdulássá tudja szervezni.

A példának vett orosházi események is ebben az irányban fejlődnek. Már 1867. után gombamódra szaporodnak el Orosházán a legkülönbélebb vallási, kulturális és gazdasági jellegű »egyletek« és »körök«. ²⁸ Közülük politikai jellegűnek csak az »Orosházi Olvasó Népkör« mondható, amely 48-as programmal lépett fel. Ez a kör mindinkább a középparasztok és a módosabb gazdák egyletévé válik, és a parasztság osztálytagozódásának fokozódásával először éppen a körli tagokban vetődik fel a munkásság különválásának gondolata. A legelső munkásszervezőt, Gintner Istvánt is a 48-as kör »neveli fel« ²⁹.

»1889-be kezdődött a szervezkedés. Gintner nevű órás Amerikába vót kint háromszó, orosházi születés vót, az hozta ide Budapestrű. De nem tudom egísszen pontosan, mikó kezdődött, mer én kinn vótam cseléd a tanyán.« (Katona István, 82 é., Orosháza.)

A visszaemlékezés élénkségére jellemző, hogy Takács József is őt nevezi meg »az eszme első plántálója«-ként. ³⁰ A Népszava már 1 évvel az orosházi tüntetés előtt ³¹ hírt ad arról, hogy :

»Orosháza földmívelő munkásai Vági György és Kun István társaikat küldték a fővárosba, hogy általuk a nagy munkágyűlésen (t. i. 1890 máj. 1-én) képviselve legyenek... Anyagi érdekeik megóvása végett szervezkedni és egyesülni akarnak és e célra alkalmas egyletet fognak alapítani...«

A Népszava nem ad ugyan hírt a továbbiakban az egylet megalakulásáról, de bizonyosnak vehető, hogy egész Békésmegyében először Orosházán alakult meg a »Munkáskör« már 1890-ben :

»1890 őszi kezdődött a szervezkedés. Novemberbe, vagy decemberbe nyitották ki a munkáskört. Gintner István órás, meg Kunos József vagy Kunos János vót a vezető. Vági József jedző vót... Pestrül vót itt valaki (a megnyitón), alighanem Rádi Sándor szociáldemokrata pártvezetőségi tag még a Bokányi Dezső... Előszó Munkáskört alapítottunk, mer eztet engedéjzték...« (Szabó József, 82. é., Orosháza.)

Természetesen nem szabad teljes eszmei tisztázottságot és tökéletes szervezetséget tulajdonítanunk ennek a kezdődő mozgalomnak, mint azt a Szabad

²⁸ Veres J. : Orosháza. 1886. Az egyesületeknek külön fejezetet szentel.

²⁹ Zatykó A. : Az Orosházi Függetlenségi és 48-as Politikai Párt Olvasókör 60 éves története. Orosháza, 1928. 6.

³⁰ Takács J. : A földmunkás-mozgalom története. 3.

³¹ 18. évf. 18. szám., Bp. 1890. máj. 4.

Szó³² munkatársa teszi ez események kapcsán. A volt vezetőségi tagok, ill. a mozgalmakban a kezdettől fogva aktíve résztvett adatközlők is elsősorban az »otthon« alakításának fontosságát emelik ki :

1. »Azé csinátuk, hogy a munkásoknak otthonuk legyen.« (Deák Antal, 81 é., Orosháza.)

2. »Az az eszme vitt bennünket bele, hogy mosmá lesz majd egyesületünk.« (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

Egyrészt a szervezkedő munkásság a már meglévő egyesületekről mintázta a magáét, másrészt az 1890-ben lezajlott monstre-pörök³³ miatt a hatóság előtti álcázás céljából is tanácsosabb volt »közművelődésre hivatott« társadalmi egyesületet alapítani. A hatóság ugyanis a »lázító« ellen a kezdet kezdetén a legnagyobb szigorral járt el, és a munkáskörök megalakulására sem adott egykönnyen engedélyt. Azonban ahogy az osztályharc élesedett, úgy tisztázódtak az ideológiai alapok, és nőtt a harci szervezettség. Ennek legfőbb bázisa volt pl. az orosházi kör tagjainak szociális összetétele :

1. »Csak földmívelő munkások vótak tagok. Nem mondom, vót egy pár, tán 3—4 ojan, akinek vót egy kis föggye. Néhányholdas kisemberek vótak, de gazda nem vót...« (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

2. »A tagok földmívelők, rízsésék még napszamosok vótunk...« (Katona István, 82 é., Orosháza.)

Az 1891-es tüntetés azután ideológiai téren is minőségi ugrást jelentett, erről alább még szó esik.

A kezdeti szervezkedést elősegítette és siettette az egyre súlyosodó gazdasági válság és »kergette« az orosházi agrárproletárok százait a Munkáskör »karjaiba« (a polgári lapok kitételei). A Népszava már idézett száma³⁴ megjegyzi a békésmegyei, közelebbről pedig az orosházi állapotokra :

»Vági György és Kun István feltárták előttünk nyomasztó helyzetüket, a munka és kereset hiányukat, a nélkülözést, melyet a föld szorgalmas népe elszenvedni kénytelen. Vannak ott családok, ahol a kenyér is hiányzik és e helyett pattogatott kukoriczát esznek...«

A munkásság szervezkedése a legelső pillanattól kezdve kiprovokálta a birtokosok ellenszervezkedését ; ők a hatóságok előbb burkolt, majd nyílt támogatásával verték félre a »nemzeti« harangokat. A Népszava idézi³⁵ az Orosházi Újság 1890. évi 52. számát, amelyben »egy gazda« aláírásával egy cikk jelent meg. A cikk felhívja a »gazdatársakat«, hogy :

»... a mezőgazdaságban mindig emelkedő napszámok ellen szövetséget létesítsenek, hogy szegényebb vidékekről toborozzák össze a munkásokat...«

E felhívásra válaszol a Népszavának u.e. számában 112 orosházi munkás, akik tiltakozó levelükben éles hangon polemizálnak a »gazdatársak«-kal.

³² 52. évf. 100. sz. Bp. 1950. ápr. 30. Az orosházi tudósítás névtelenül jelent meg.

³³ L. Népszava, 18. évf. (1890.) passim.

³⁴ 18. évf. 18. sz. Bp., 1890. máj. 4.

³⁵ 19. évf. 3. sz. Bp., 1891. jan. 16.

Az 1891-es esztendő a földmunkás-szervezkedés nagy fellendülését hozta. A békésmegyei helységek egymásután követik Orosháza példáját: Csorváson,³⁶ Békéscsabán, Mezőberényben,³⁷ Tótkomlóson, Pusztaföldváron³⁸ stb. több ezer főnyi taggal megalakulnak a munkáskörök. A Népszava külön cikkben³⁹ méltatja a 9 helyen megindult szervezkedést:

»... a békésmegyei földművelő proletárság öntudatra ébredt.« Mostmár a hatóságok is nyílt sisakkal lépnek a porondra és megkezdődik Békésmegyében is a mozgalom tervszerű üldözése, amelyhez a különféle árnyalatú polgári lapok örömmel szekundálnak. Ahogy egy visszaemlékező megjegyzi:

»Az uralkodóosztájt fitették. Tuggya azt maga nagyon jó, hogy a cociálistú (szocialistától) mé filtek...« (Katona István, 82 é., Orosháza.)

A legelső üldöztetések részletei már elhomályosultak az adatközlők emlékezetében, de a Népszava vonatkozó számai világosan rámutatnak, hogy az államapparátus az uralmon lévő osztályok érdekében valóságos ellenforradalmat robbantott ki 1891. tavaszán Békésmegyében:⁴⁰

»... A békésmegyei földművelő munkások mozgalmát, mely minden tekintetben a törvényes korlátok között mozog, úgy látszik, a hatóságok akarják a rendes kerékvágásból kiszorítani...«⁴¹

Az egyre rendszeresebbé váló hatósági üldözés beköszöntőjeként Csorvásról kiutasítják az egyik agilis szervező tagot.⁴² Gyulán a március 12-ére kért gyűlésre az engedélyt megtagadják.⁴³ Békéscsabán az alakulóban lévő Munkáskör alapszabályait Sztraka főszolgabíró nem hagyja jóvá. A munkások erre az alispánhoz fordulnak. További sürgetésre az alispán a belügyminiszterhez utasítja a kérelmet. Egy munkásküldöttség valóban felutazik Pestre s

»... legnagyobb meglepetésükre arról értesítették őket, hogy az alapszabályokat nem terjesztette fel... az alispán, hanem e helyett feliratot intézett a belügyminiszterhez a békésmegyei munkáskörök feloszlását javasolván...«⁴⁴

Ezen felbátorodva a csabai főszolgabíró:

»... megfenyegette a munkásnépet, hogy mihelyt tízen együtt lesznek, azonnal széjjel kergetteti őket a csendőrökkel, vagyis a *főszolgabíró rövid úton kihirdette az ostromállapotot.*«⁴⁵

A békésmegyei községekben a birtokosok kérelmére a hatóságok kihírdették, hogyha a régi napszámbérek mellett nem hajlandó a munkásság elszer-

³⁶ Népszava 19. évf. 9. sz. Bp., 1891. febr. 27.

³⁷ Népszava 19. évf. 11. sz. Bp., 1891. márc. 13.

³⁸ Népszava 19. évf. 12. sz. Bp., 1891. márc. 20.

³⁹ 19. évf. 14. sz. Bp., 1891. ápr. 3.

⁴⁰ Népszava i. sz.

⁴¹ A kiemelés a Népszavától.

⁴² Népszava i. sz.

⁴³ Népszava 19. évf. 15. sz. Bp., 1891. ápr. 10.

⁴⁴ Népszava 19. évf. 15. sz. Bp., 1891. ápr. 10.

⁴⁵ A kiemelés a Népszavától.

zódni, máshonnan visznek a megyébe munkaerőt. A szervezkedés gócpontjában, Orosházán, 1891 április 10-én az agrárproletáriátus tiltakozó gyűlést akart tartani :

»Ezt a nagygyűlést szabályszerűen bejelentették a hatóságnál. Budapest-ről Csillag dr. és Kürschner elvtársakat hívták meg . . . Az utolsó pillanatban végzést kaptak a fősztolgabírótól, melyben a gyűlés megtartása egyenesen meg van tiltva . . .«⁴⁶

A Népszava u. e. száma teljes terjedelmében közli a megtiltó végzést is :

»Az . . . Orosházi Munkáskör közművelődésre hivatott társadalmi egyesület lévén, hivatása politikával incompatibilis . . . továbbá a szociáldemokrácia elve és célja a törvénybe és törvényes szabályokba ütközvén s annak fejtegetése társadalmi rend és békére is zavarólag hatván és mert . . . (egy az előbb ismeretett) üdvös rendelet . . . a félre vezetett, jó, munkás népnek saját érdekében helyes útra visszatérítése céljából éppen most van a járási községek előljáróságainál meghirdetés és különösen való megérttetés végetti végrehajtás alatt . . .« a gyűlést a fősztolgabíró nem engedélyezi.⁴⁷

A betiltó végzés ellenére a környékből és Orosházáról is nagyszámú tömeg gyűlt egybe. A vasuti állomásra, a Munkáskör épületéhez és az utcákra meg erősített csendőr-őrjáratokat vezényeltek ki. A pesti kiküldöttek megérkezése után a csendőrök berontottak a gyűlésterembe :

» . . . a csendőr őrsvezető felszólította az 'idegeneket', . . . hogy távozzanak, mert baj lesz. Ez a hatalmas ember így szólt a néphez : — Az idegenek takarodjanak! A ki még látni akarja családját, menjen haza! A ki nem akarja családját árván hagyni, az távozzék, mert minden csendőrnél 32 éles töltény van. —«⁴⁸

A tömeg széteszlott, a vidékiek hazautaztak. A csendőrök az eltávozóik közül a már említett csorvási szervezőt »kiemelték«, puskatussal ütlegelve vitték be a fősztolgabíróhoz, az pedig letartóztatta.

Jellemző, hogy az orosházi »sajtó«⁴⁹ ekkor ír először a »munkáskérdésről« és »őszintén, minden habozás nélkül« megmondja, hogy a munkások »igen rossz útra tértek«. Megállapítja, hogy »a szocializmusnak Magyarországon egyáltalán nincs talaja«. Egészen narodnyik magyarázatot agyal ki arra vonatkozólag, hogy » . . . a szocializmus éppen nálunk ütötte fel a fejét« (t. i. Orosházán). Gúnyoros hangon emlékezik meg a sikertelen munkásgyűlésről és nagyot sóhajtva írja le : »Szerencsére baj nem történt!«

A feloszlott tömeg még sokáig tüntetően fel-alá sétált az utcán, és a vezetőség nyilván abban a reményben küldte haza a résztvevőket, hogy május elsején úgysis nagy, demonstratív felvonuláson vesznek részt. A Népszava megjegyzi : »Orosháza a szó szoros értelmében ostromállapot alatt áll.«

⁴⁶ Népszava 19. évf. 16. sz. Bp., 1891. ápr. 17.

⁴⁷ U. a. az Eördögh fősztolgabíró, akinek máj. 1-én is szerepe volt.

⁴⁸ Népszava i. sz.

⁴⁹ Orosházi Közlöny 13. évf. 16. sz. 1891. ápr. 18.

Néhány nappal május 1-e előtt jelent meg a belügyminiszteri rendelet, amely május 1-én mindenfajta tömeggyűlést és tüntetést megtiltott, és így más irányt vett az orosházi agrárproletáriátus forradalmi mozgalma is.

A május elseji véres tüntetés.

Az Orosházán először kirobbant május 1-i véres tüntetést az egyik adatközlő⁵⁰ igen találóan »zászló-forradalomnak« nevezte. A Munkáskörnek ez a zászlaja egyrészt hű szimboluma az agrárproletáriátus eszmei kettősségének, mint ezt már Darvas József⁵¹ is észrevette, másrészt közvetlen okozója a véres eseményeknek.

Az 1880-as évekre valósággal elburjázott különféle »körök« és »egyletek« mindegyikének volt valamilyen zászlaja, amelyet bizonyos külsőségek között »felszentel«-tek. A szociáldemokrata jellegű munkáskörök egyleti zászlaja legtöbb helyen az a típus lehetett, amelyről a Népszava⁵² egyik tudósítása szól az aradi munkáskör március 15-i ünnepe kapcsán :

»... Március 15-én ... az aradiak hazafias ünnepélyt tartottak, melyre... meghívták az ottani szociáldemokrata pártkört is ... az ünnepélyen megjelent testületileg nemzetiszínű szalaggal feldíszített fehér zászlóval...«

Ilyenféle zászlót készítettek közös adakozás és közös munka útján az orosházi munkáskör tagjai is:⁵³

»Hát mink itten rá gondóttuk magunkat, itt vót a Munkáskörünk, hogy csinátatunk egy díszzászlót, aztán május elsejin ünnepölünk. Azután tartottunk egy választmányi gyűlést, az éhatározta, hogy szóvā a köri tagoknak köll a pézt összeadni. Mindénki adakozott össze 10—20—30 krajcárt. Azután vót itten egy Roska Sándor asztalos, az azt mondta, hogy megcsinájja a nyelet. Az atta a nyelet, ű nem adott pízt. Még is csináta és beföstötte a nyelet fehérre, nem szabad vót pirosra. Az asszonyok varták, az elvtársak feleségei, a zászlót. Szép, fehér sejmzászló vót. Éggy ódalára — Szabadság-Egyenlőség-Testvériség — a másokra — 8 órai munka — 8 órai alvás — 8 órai szórakozás — vót piros betűkké varva. Ez vót ráírva.« (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

Jellemző a mozgalomra, hogy egyrészt a francia polgári forradalom, másrészt a II. Internacionálé jelszavait írta zászlajára. Ugyanígy az volt a szándékuk, hogy a zászlót »felszentelik« s úgy tüntetnek vele május 1-én, de ezt az elhatározást kersztülhúzta az ünnepségeket megtiltó belügyminiszteri rendelet. Így a zászló elkészültével a kör helyiségében kezdtek gyülekezni a tagok május

⁵⁰ Szabó József, 82 é., Orosháza. Ugyanezt az adatközlőt szólaltatta meg Darvas József 1937-ben (A legnagyobb magyar falu, 18—21) és a Szabad Szó munkatársa 1950. ápr.-ában. (52. évf. 100. sz., 1950. ápr. 30.)

⁵¹ Darvas J.: i. m. 17.

⁵² 19. évf. 15. sz. Bp., 1891. ápr. 10.

⁵³ Az orosházi Munkáskör zászlaja Nagy Gyula igazgató jóvoltából ma a helyi Juhász Balázs állami múzeumban van. A zászló fehér selyem, 128×182 cm. Egyik oldalán felírás, a másikon nemzetiszínű szalagkeret van.

elsején. A forradalmi megmozdulás első szakasza a zászló kitűzésével kezdődött :

»Elhatároztuk, hogy a zászlót május elsejin ki fogjuk dugni a kör épületre. És réggē napfőköttire ki is dugtuk. Vótunk, akik odamentünk többen vezetőségi tagok és az uccára a jukon kidugtuk. Alig vót kint eggy órájig, akkó má két csendőr megjelent, hogy azonnā végyük be a lobogót! Bevettük a lobogót, akkó kidugtuk az udvarra a tetőn. Egy kis idő múva gyüttek a csendőrök. Az őrsvezető, Barta Mátyás parancsára be köllött venni a lobogót. Be köllött vinni a szolgabírószághó . . .« (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

Minden visszaemlékező a zászló kitűzésével indítja el a tüntetés elbeszélését, így a következő, még pontosabban emlékező szemtanú is :

»...én ott vótam, réggel korán gyülekeztünk . . . Május elsejin réggel kész vót a lobogó. Az vót, hogy dugjuk ki, de . . . a csendőrőrmester átgýütt . . . Mongya ottan mingyá, hogy : — Embérek, né dugják ki a zászlót, mer ebbű baj lehet ! Itt az udvaron áliccsák fő, ájják körű, mer akkó nem szónak sēmit ! — Eggy öreg Kunos vót az elnök, annak én is mondom : — Elnök úr ! Né dugjuk ki azt a zászlót ! — . . . De vótak fijatalok, tüzesvérűek, ezek azt akarták, hogy csak dugjuk ki ! Az öreg Kunos csendēs öregembēr vót, nem sokat ellenkēzett, hát ki is dugták. De nem vót fōn kidugva 10 percig, akkorára ot vót a csendőrség. Akkor oszt ezt a zászlót lēvették ugyanazok, akik kidugták. Mingyá vitték a szolgabírószághó . . .« (Madarász György, 90 é., Orosháza.)

Ez az esemény volt a forradalmi megmozdulás első szakasza. Ebben adatközlők és korabeli tudósítások egyaránt »egyetértenek«. Jellemző azonban, hogy az egykorú polgári lapokban megjelent tudósítások mennyire eltérők, kirívó eset a Budapest⁵⁴ c. napilap szenzációhajhászó riportja, mert három selyemzászló egyidejű kitűzéséről tud. A valóságot legjobban a Népszava⁵⁵ beszámolója közelíti meg, lényeges pontjaiban alátámasztva az előbbi két adatközlő visszaemlékezéseit is :

»A szociáldemokrata pártgyűlés határozatához híven a békésmegyei mezei munkások is készültek máj. 1-ének megünneplésére. Minthogy minden gyűlés s tüntetés be volt tiltva, az ünnepet munkaszünettel akarták megtartani. A Munkáskörben a körtagok számára felolvasás volt hirdetve s a ház udvarán fehér selyemzászló tűzetett ki, melyen vörös betűkkel e felírás volt olvasható : — Szabadság-egyenlőség-testvériség. — A zászló másik oldalán pedig : — 8 óra munka — 8 óra szórakozás — 8 óra alvás. — Elvtársaink azt hitték, hogy . . . ezt nyilvánosan tüntetésnek tartani nem lehet. A szolgabíró azonban . . . zsandárokkal konfiskáltatta el a zászlót . . .«⁵⁶

⁵⁴ 15. évf. 121. sz. 1891. máj. 3.

⁵⁵ 19. évf. 19. sz. Bp., 1891. máj. 8.

⁵⁶ A zászló felírása, az elkobzás után módosult : a — Szabadság — egyenlőség — testvériség — felírás maradt, de a »három 8-as-t« lefejtették. Amikor pedig a Munkáskört felváltotta utódja : »Orosházi Földmívelők Egylete« betűket hímeztek rá a zászlóra. Ma is ebben a formájában van.

A korareggeli zászlóelkobzás híre futótűzként terjedt el Orosházán, és még több érdeklődőt vonzott, mint egyébként egy csendes lefolyású ünnepség toborzott volna össze. A zászló elvételébe a köri tagok nem nyugodtak bele :

»Bevitték (a zászlót) a szolgabírónak. Nyóc óra után gyűttek ide a népek, tele vót az udvar. Azután azonnā mēnt 3-3-tagú küldöccség a szolgabíróhó, hogy aggya ki a zászlót ! Aszonta a szolgabíró, hogy még nem tudott a megyévé beszélni, a főispánnā, hanem két óra múva kiaggya. Tiz-tizēnēggy óra lēhetett, akkó mēgin mēnt be a küldöccség a lobogójé. Aszonta a főszolgabíró, hogy még nem kapott sēmmi utasítást. Majd ha kap, kiaggya. Azután mēgin kérdēzték tülle a zászlót, de még mindég nem kapott utasítást . . .« (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

A zászlóért való küldöttségmenesztés volt a május 1-i forradalmi megmozdulás második szakasza. Tulajdonképpen ezzel telt el a nap nagyobbik része, és ezt az időt használta fel a főszolgabíró, hogy »segítségért« telefonáljon :

». . . ahogy elvitték (a zászlót), követölte a nép. Hanem utánna akkorára mán nagyon sokan vótunk összegyűlve, nemcsak akik tagok vótak, hanem más ijen nem beavatott embērek is gyűttek eztet nézni. Utānnamēntünk a zászlónak. Ott aztán a szolgabíróságnā ēggyik szép szövä monta, hogy aggyák ki, a másik káromkodott. Űgyannyira, hogy a szolgabíró nem engedett. Hogy az ablakon beszēgetett kifelē, a kaput döngették, a nagykaput. Aztán mēg tēnyleg be is dobták az ablakát ēgy fētégglāvā. Valami asszonynépsīg vót, mer nem embērek csinálták a kelepčēt, hanem az asszonyok. Azok harsányabbak vótak, most is azok ! Addig-meddig, addig-meddig, majd ekkor, majd akkor, hát oszt telefonát (a főszolgabíró) innen Csabára . . .« (Madarász György, 90 é., Orosháza.)

A május 1-i tüntetés e második szakaszára vonatkozólag a Népszava⁵⁷ is kihangsúlyozza, hogy a hatóságok feszítették a végsőkig a húrt. Tudósításának ebből a részéből több olyan részletkérdésre is fény derül, amelyet az adatközlők a nagy időtávlal miatt elfelejtettek :

». . . Minden előzetes felszólítás nélkül zsandárokkal konfiskáltatta el a zászlót (a szolgabíró) s elfogatta a kör elnökét, jegyzőjét s pénztárnokát, a kör helyiségét pedig zár alá tette. Erre a földművesek a szolgabírói hivatal elé vonultak s nyugodtan kérték küldöttség által a szolgabírót, hogy adja ki a zászlót s a foglyokat, ők békésen fognak eloszolni, a zászlót is összegöngyölve viszik haza. A szolgabíró megígérte nekik, hogy csakis kihallgatni fogja a foglyokat s azután szabadon bocsájtja őket. 10 óra tájban újból küldöttség ment a szolgabíróhoz kérvén a zászlónak és az elfogottaknak kiadatását. Akkor a szolgabíró déli 12 órára ígérte, hogy kérésüket teljesíti. A nép türelmesen várt. 12 órakor azonban ismét küldöttséget menesztett a szolgabírósághoz figyelmeztetni ígérére. A szolgabíró akkor újból türelemre inté a népet s határozottan délután 4 órára ígérte, hogy a zászlót kiadja s a kör tisztviselőit szabadon bocsájtja. E közben a

⁵⁷ Népszava, 19. évf. 19. sz. Bp., 1891. máj. 8. E számban valószínűleg orosházi szemtanú, a Népszava munkatársa írta meg az eseményeket.

nép tetemesen felszaporodott a szolgabírói hivatal előtt, de csendesen, nyugodtan viselkedett, bár vele szemben nagyszámú gyalog- és lovaszsandár foglalt állást...»

A tüntetés a csendőrök és a katonaság megjelenésével elérkezett harmadik szakaszába. Nyilvánvaló, hogy a főszolgabíró halogató taktikája azt a célt szolgálta, hogy idejében megérkezzék a karhatalom, amely radikálisan véget vet a »lázasadás«-nak. Ezekről az eseményekről szemtanúk, egykorú és későbbi tudósítók egyaránt eltérően számolnak be, a csendőrök brutalitását illetően azonban egybehangzók a vallomások :

1. »Léhetett úgy négy vagy öt óra tájon, megláttuk, hogy fehérlovas csendőr gyűn elő, két pejlovas utánna. Gyűttek Csanádapáca felű . . . Azután odaértek a csendőrök. Valaki kövű bedobta a szolgabíró ablakát, őr a csendőrök mingyű oszlatták a népet. Nekimēntek lóvű és csapkották kardlappű szíjjű a tömegēt. Akkor épűlt őr nagy ház, sok vót ott a téglű. Abbul a téglűbul vűttek, avvű hajigáltak. A csendőrök elű ott osztűn a pincűbe ugrátak be. Elbujkátak, ahovű tuttak. A lovasok nem nűsztek sű istent, sű embērt. Elmēntek az uccűkba . . . Ha űtek kint az őr eg embērek, nem őrgyet, sű kettűt mēgkardlapoztak . . .« (Szabű József, 82 őr., Oroshűzű.)

2. »Csendűrsēg vót itten . . . Igaz, hogy gyűtt Apűcűrűl (Csanűdapűcű), de őr nem tudok tűbbet, csak kettűt . . . Kűzbe dēlűtűn hűrom őrű tűjba mēg-őrkerkűzűtt a katonasűg . . . Tuggyű fene, kű tette azt az izēt, hogy ezt a két csendűrt űgy fűhatalmazzták. Az apűcűjűk kűzű az őrgyűk kűzűjűk lűtt a népnek . . . aztűn ezt a nagybűjűszű Műrocot vűlon őrte a gojű, a vűlperecit megsebűztűk. Műsokat is őrte, két-hűrom, aki kapott valamit, de ojan sebēt nem kapott sēnkű, mint az őr eg Műroc. Azutűn kardlapoztak, mikor a lűvűs eldűrdűt. A nép mint a rijadű, szűjjelszalatt. Vót ottűn őr nagy ház, akkor őrűt, a pincűbe ugrátak bele. Tēglű mellű, őrűlethű, hűzakhű is beszalattunk...« (Madarűsz Gy. 90 őr., Oroshűzű.)

Műg a lovascsendűrűk a kezdet kezdetēn teljes brutalitűssal avatkozztak be, addig a katonasűg inkűbb passzűv maradt. A Nēpszavű ugyan legelsű tudűsítűsaibűn a katonasűg sortűzűrűl is ír,⁵⁸ de ezt késűbb helyreigűzűtűjű, őrű a szemtanűk valloműsa lēnyeges pontjűibűn megbűzhatűnak mondhatű :

1. »Azutűn mēgkerkűzűtt a katonasűg is nēgy-őr őrű tűjűn. Csabűrű gyűttek, őr szűzad katonasűg. Ezűk nem csinűtak sēmmit sű, akkű mű szűjjelmēnt a nép. űgy szűjjelszalatt a nép a lovascsendűrűktű...« (Szabű J. őr., 82 Oroshűzű.)

2. » . . . Kűzbe dēlűtűn hűrom őrű tűjba mēgkerkűzűtt a katonasűg, a 101-es gyalogezredbűl őr szűzad. A szűzados a szolgabíró elűtt jelentkűzűtt. A szolgabíró aszontű, őr is hallottűm, hogy lűvűssen a nép kűzű. Hűt aztűn a kapitűny kűrűlnűzett, aszongyű nekű, hogy : — Kērem, ezt az őrgyet nem tejjesűtēm. Nem tejjesűtēm pedig azēr, mer ezűknek a katonűknűk nagyobbresűze idevalű. Ezűknek itt lēhet apjű, anyjű, testvűrjű. Hű kűzűjűk lűvetnűk, hűt nem tuggyű,

⁵⁸ 19. őrű. 19. sz. Bp., 1891. műj. 8. A Nēpszavű ebben a szűműbűn lērűjű az oroshűzű esemēnyeket, de a katonasűg szerepűrűl őrrottak az Oroshűzű Ujsűg vonatkozű szűműbűl vesű, s őr őr esik pontatlűnsűgba.

mejik lútte még az apját. Különben azt látom, itt csend van. Csak lë légyen csillapítva a nép . . .« Ekkor dördült el a csendörök sortüze. (Madarász György, 90 é., Orosháza.)

A tömeget tehát a főszolgabíró parancsára a csendörök szétoszlatták. Ezzel azonban nem ért véget a megtorlás. A csendörök végigcirkáltak egész Orosházán és fékevesztett dühükben, büntetlenségük tudatában a békés járókelőket, az utcai kispadon üldögélő öregeket kardlapozták végig:

1. »Apácárú (Csanádapácáról) is iderëndöték a csendöröket. Egy fehérlovas csendőrt mondanak, hogy az borzasztó legínykédett. Még az öreg embereket, hogy kint útek az uccán, azokat is kardlappá ütötte-verte . . .« (Bene Sándor, 83 é., Orosháza.)

Az egyedeire szétoszlatott tömeg más-más sorsra jutott ügyessége és »jószerencséje« szerint. Az egyik »szenvedő alany« visszaemlékezése a késő esti órákba nyúló csendörhajszárról:

»It vót egy lovascsendőr, ott fitogtatta magát a kávéház előtt. Ahogy el akartam halanni, a lova köröszttbe vót a járdán. Azt tanátam mondani neki: — Barátom, mënyhën árëbb! — Ojan mérëgbe gyütt, hogy azután mindëg csapkodott hozzám hazájig a kargyávã. De én hogy huszár vótam, ököllë órba vãgtam a lovat. Mikó hazaërtem, beugrottam a kiskapun. Mikó a kiskapun belü értem, odagyütt a társa is. Aszongya: — Lë van tartóztatva ez az embër! — De akkó má belürü kigyütt, oszt odaszót a háziasszony is, akiné laktam. Azt kérdi: — Mit akarnak? — Aszongya a csendőr: Idëgyütt ëggy embër. Gyüjjön ki! — Aszongya: — Annak itt a heje! Itt lakik! Takaroggyanak innen! — Ennek a szavára aztán elmëntek. Hát én ennyit kaptam belülle.« (Madarász György, 90 é., Orosháza.)

A tüntetés e harmadik szakaszáról a tömeg szétverése miatt a visszaemlékezések érthetõ módon nem vágnak mindíg egybe. A helyi sajtó és a Népszava⁵⁹ tudósításai is eléggé eltérõk. Mivel a visszaemlékezők előtt már több részlet elhomályosult, összefoglalóul ismét idézzük a Népszavát:

»... 4 órakor megërkezett Csabáról a katonaság. Midõn hallatszott már a dobpergés, a zsandárok gúnyolni kezdték a tömeget... A szolgabíró megtagadta a zászló kiadását s az elfogottak szabadon bocsájtását, miáltal a tömeget annyira felingerlé, hogy kövel bezúta a szolgabírói hivatal ablakát. A katonaság... szuronyokkal visszaszorította a népet... A katonaság mögött egy csoport lovas csendőr jelent meg, amikor a katonaság átengedte a nép üldözését azoknak. A zsandárok roppant dühvel nekirontottak a népnek s irtóztatós módon verték s vãgták azokat. A nép eszeveszett futásban keresett menedéket s pár perc múlva a Terényi-utca üres volt... A zsandárok folyton jártak-keltek s mindenkít, nõt, férfit, öreget irgalmatlanul vertek s kaszaboltak még akkor is, ha egyedül ment. Irtóztatós lármával rontott 2-3 zsandár 1-1 emberre s kegyetlenül elverve hagyták el...«

⁵⁹ 19. évf. 19. sz. Bp., 1891. máj. 8.

A tüntetésre vonatkozó visszaemlékezések továbbélése.

A május 1-i véres tüntetés ismertetésénél elsősorban azt a kevés szemtanút szólaltattuk meg, aki még életben van. Nagyon tanulságos annak vizsgálata is, hogy a közvetlenül nem érdekeltek miként emlékeznek vissza erre a kétségkívül fontos orosházi eseményre. Előljáróban megállapítható, hogy azok, akik vagy már akkor tagok voltak vagy később léptek be a Munkáskör utódegyesületébe, a Földmívelők Egyletébe, igyekeznek elfogulatlanul, esetleg nem is titkolt együttérzéssel beszélni:

1. »Aztat hallottam, hogy fétéglávā verték be a szolgabíró ablakját. Aztán egy öregembért, az öreg Mórocot meglútták, azé rab is lett. Ott vót az együletük (mutatja), mer még én nem vótam tagja neki. Onnan hozták el a zászlót, ezír lett a tüntetés. Apácárú is iderendőték a csendőröket. Egy fehrlovas csendőrt mondanak, hogy az borzasztó legínykédett. Még az öregembereket is, hogy kint űtek az uccán, azokat is kardlappā ütötte-verte.« (Bene Sándor, 83 é., Orosháza.)

2. »Nem is tudom, hun vótam, csak hallottam, hogy Orosházán a zászlójér bevették a szolgabíró ablakát, hogy aggya vissza. Gyütt csendőrsíg még katonaság is Csabárú. Csak hallottuk, hogy Orosházán mijen zenebona vót a zászlójé.« (Deák Antal, 81 é., Orosháza.)

A tárgyalt megmozdulás annyira csak az orosházi agrárproletárság ügye volt, hogy a középparasztok, de főkép a kulákok a legjobb esetben közömbösen, legtöbbször pedig elítélőleg nyilatkoznak ma is. Példának elég egy 60-holdas kulák véleménye, aki a tüntetés idejében már 48-as kör tag volt, s akinek véleménye — ha más stílusban is — szóról szóra egyezik a korabeli polgári lapok és narodnyik közgazdászok véleményével:

»Mindénki begyütt a tanyákrú . . . május 1-in. Akkó végeztem el a szántást, aszontam: — *Nem mék be, mer nem jót véllék!* — . . . A szolgabíróvā akartak (a tüntető) beszélni, a szolgabíró megtagadta a beszédét. Bemént három embér, kigyütt. Mэгint bemént, addig-meddig, hogy eęcэр csak aztán nem fogadta űket. Hanem csak telegrafolni köllött Csabára . . . A csendőrök közébük lútték, valami Mórocot . . . megsebesítettek. Űgy hallottam, 9 csendőr gyütt, az aztán hozzáhajtott a népnek, nem níztek sэмmit. Katonaság is gyütt Csabárú, vonattā gyútték. Azok nem csináltak sэмmit . . . Vót egy szúrkelovas (csendőr) közte, az azt akit elírt, az nem menekült meg a kardlapjátú . . . A zászlót elvették túllük és bevitték a szolgabíróhó . . . *Nem vót ám sэмmi ojan nagy valami . . . Meginnepőni akarták május elsejit, oszt nem akarták mэгengenni . . . Mít erőköttek azok? Ha nem szabad, nem szabad! Aggya mэг magát, aztán lэгyөн бékébe, nyugottan! . . . Az erőszak sosэ vezetett jóra! . . . Van itt elég dolog! . . .*« (Király Sándor, 88 é., Orosháza.)

A fiatalabb generációk is természetsszerűleg nagy érdeklődést tanúsítottak mindíg a városukban megtörtént események iránt. Nagyon jellemző azonban,

hogy másod-, harmadkézből kapott »ertesüléseik« mennyire esetlegesek, sokszor jelentéktelen mozzanatok domborodnak ki bennük legélesebben :

»A zászlót kérte vóna ki a tömeg a szolgabírótul. Az délutánra ígérte. A csendőrök a szolgabíró udvarán a nagykapun belü szorútak. A főszolgabíró közbe telefonált Csabára, persze, kigyűtt a katonaság. Akkor aztán kinyít a nagykapu, ki a csendőrök ! Mesélte Kun István, éggy öregembër : — Szabó úr, soha annyi papucsot nem lehetett látni az uccán, mint akkor, ahogy a futásba szíjjhagyták a népek. Mesélték, hogy éggy öregembër át kinn a ház előtt subába délután, azt is bekergették a csendőrök, hogy mit keres odakint? Azt is még-náspágóták odabent az udavarán. Még vót itten éggy öreg Balog Sándor, . . . ide-gyűtt, valahány május elseje vót (t. i. a Földmívelők Egyletében) . . . és elke-szte danóni :

— Ha nem kérünk, követelünk!

Szabaccság kell nekünk! —

Még ezt :

— Letörjük a szarvát annak a nagy úrnak,

Hogy ne parancsoljon a szegény munkásnak!

Él még a nemzet, ál még a hon

Éjjen a munkástársadalom — (Szabó Béla, 40 é., Orosháza.)⁶⁰

A tüntetések továbbterjedése és a megtorlás.

Az orosházi események híre futótűzként tejedt el egész Békésmegyében, s nagy lökést adott az 1891-es májusi tüntetéseknek. Igaz, hogy sem az orosházi, sem a békéscsabai adatközlők nem tudnak a *másik* városban történekről, a korabeli hírlapokból azonban kitűnik, hogy szerves kapcsolat volt az egyes »felkelések« között.

A közvetve ható gazdasági, társadalmi okok mellett a május 2-i békéscsabai tüntetést közvetlenül három ok robbantotta ki : 1. az alapítandó Munkás-kör alapszabályait az adminisztrációs huzavona nem hagyta jóvá és a hatóság még erőszakosabban lépett fel, mint Orosházán.⁶¹ 2. A békéscsabai Népbank 1891-i bukása a kisemberek százait juttatta a tönk szélére, és fokozta az amúgyis nagy elke-seredést.⁶² 3. Az orosházi események kihívták a hatóság elleni aktív ellenszenvet, viszont a hatóságnak is brutálisabb, agresszívebb fellépését :

»A földmunkások, napszamosok szerveztek valami parasztegyesületet. Abba az időbe alakult (t. i. 1891-ben), akkor a Horvát-uccába vót az egyletük.

⁶⁰ Az utóbbi idézett munkásmozgalmi dalok ugyan későbbi időpontból valók, az adatközlő azonban az 1891-es események kapcsán asszociálta. Legelterjedtebb daloskönyv volt Csizmadia Sándor: Proletárok verseskönyve. Bp. Népszava. Tudomásom van róla, hogy eredeti orosházi daloskönyv is volt. Egyetlen példányát Katona Istvántól még nem kaptam meg. Valószínűleg Pándy Pál „Korteszalok c. könyvéről van szó.

⁶¹ L. előbb a II. fej.-et

⁶² Békéscsaba (monogr.) szerk. : dr. Korniss G. Ebben : dr. Szeberényi L. Zs. : Mezőgazdaság és agrármozgalom c. fej. 279.

Ára valami alapszabájt attak be a szolgabírószághó. És a szolgabíró, Sztraka, nem akarta megengedni, nem akarta kiadni. És Zeidler vót a másik szolgabíró szintén. Akkor . . . fölzendült a nép. Reggel, mikor ment a szolgabíró a hivatalba, . . . pijaci napon vót ez, itten a főtéren . . . elkapták az öreg szolgabírót és elverték. Csizmasarokkal rugdosták, minden . . . Akkor . . . a hivatalba vitték (a tömeg elől) . . . Ez a Zeidler . . . kocsiúra út, parasztkocsiúra, ponyvává le vót takarva és úgy ment ki a gyakorlótérre a katonaságot behozni . . . A nép odament a szolgabírói hivatalhoz. Akkor építették a kövesutat . . . kövő dobálták a szolgabírói hivatalt, úgyhogy még az ablakkeret is kilógott . . . Persze a katonaság jött befelé . . . fegyverre így taszította (mutatja) a népet hátrafelé. Akkor építették a régi patikát és avvá a kövekké keszték dobálni a katonaságot . . . egy tiszt talán megsebesült . . . A katonaság sortüzet adott rájuk, de csak a levegőbe. Így elszorították a népet. A katonaság körülvelt minden uccát és erős patrujok járkáltak . . . Persze a nép csak lázongott tovább . . . » (Gavenda Béla, 78 é., Békéscsaba.)

A békéscsabai események emlékei nem olyan élénkek és pontosak, mint az orosháziakéi, holott a tüntetés valójában 2 napig tartott, és még véresebb, viharosabb volt, mint az orosházi.⁶³ A májusvégi battonyai tüntetés már valószínűségi vérfürdővé változott a hatóság kíméletlen közbelépése miatt.⁶⁴ Minél inkább terjedőben volt tehát a forradalmi mozgalom, annál szervezettebben és kíméletlenebbül nyomták azt el. A vezetőket mindenütt letartóztatták, vád alá helyezték. A munkásköröket betiltották, jelvényeiket, zászlajukat elkobozták. A »néphangulat lecsillapítására« néhány napig katonaság, huzamosabb időn át pedig csendőrség szállta meg a »zavargók« helységeket. A vádlottakat majdnem 1 évig húzódo eljárás után tucatjával ítélték el, hiába fellebeztek a Kúriáig.⁶⁵

A megriadt uralkodóosztály minden erejét mozgósította a »baj« orvoslására és a további hasonló esetek megelőzésére. Irányi Dániel »48-as« békéscsabai képviselő parlamenti interpellációjában kérte a kormányt:

» . . . a félrevezetett nép felvilágosítására alkalmas módokról gondoskodni . . . és . . . e vidéken is háziipart meghonosítani.«⁶⁶

Az interpellációra »gróf« Szapáry Gyula miniszterelnök azonnal személyesen válaszolt és — tegyük hozzá — haladéktalanul intézkedett is »azon megfontolások alapján«, hogy:

» . . . sikerülni fog ezen mozgalomnak továbbra elejét venni, mert . . . a magyar népet lehet egyes esetekben pillanatnyilag felizgatni és félrevezetni, de a magyar népnek van annyi józan felfogása, hogy meg tudja ítélni, vajjon az ő érdekében cselekednek-e azok, akik őt bizonyos irányba terelni akarják.«⁶⁷

⁶³ Népszava 19. évf. 19. sz. Bp. 1891. máj. 8. és ugyancsak a Népszava 19. évf. 25. sz. Bp., 1891. jún. 19. Ez utóbbi a munkások elleni vádlevelet ismerteti.

⁶⁴ Népszava, 19. évf. 26. sz. Bp., 1891. jún. 26.

⁶⁵ Népszava, 20. évf. 19. sz. Bp., 1892. május 7.

⁶⁶ Népszava 19. évf. 20. sz. Bp., 1891. máj. 15.

⁶⁷ A Népszava i. számában.

A kormány nem is késik az »intézkedések megtételével«: az ügyben erélytelennek bizonyult alispánt, főszolgabírákat leváltják; kormánybiztost neveznek ki; megbénítják a további szervezkedést; a »lelkiismeretlen igazgatókat« szigorúan megbüntetik; a Népszavát nem engedik terjeszteni⁶⁸ stb. Nemhiába áradozott a békésmegyei vármegyei közgyűlés a tisztviselői kar felé, amiért:

»... sikerült a bajt a megyei tisztviselők odaadó és lelkiismeretes fáradtságával megszüntetni, úgyhogy a rend és béke fenntartása biztosítva van...«⁶⁹

Az agrárszocialista mozgalom fellendülése.

Az 1891-es események szinte minőségi ugrást jelentettek az agrárszocialista mozgalom fejlődésének történetében. A kezdeti kényszerű visszavonulást néhány év múlva a mozgalom hatalmas fellendülése, ideológiai tisztázódás, a földalatti munkába való lassú beletanulás, jobb szervezettség stb. váltja fel. Hátterül természetesen ide kell képzelnünk a paraszti osztálytagozódás és az osztályharc további kiélesedését. Békésmegyei viszonylatban itt is Orosháza járt az élen:

»Két évvel a zászló-fóradalom után megalakítottuk a Szociáldemokrata Pártot. Az az eszme vitt bennünket, hogy mosmá léssz..., aki a munkásság hejzetin segíteni fog. Szervezködünk, sokan lésszünk, jobb munkabéréket fogunk elérni...« (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

Azonnal szembeeszközik minden adatközlő vallomásaiban a nagyobb ideológiai tisztázottság, ha a kutató felteszi a kérdést a párt céljaira vonatkozólag:

1. »... a munkásosztáj ölígtelen vót«. (Katona István, 82 é., Orosháza.)

2. »Vót itt a Horvát Anti, am monta nekem, hogy: — Pista, légyé szocijaldemokrata — Oszt kérdesztem tülle, hogy mi az? Mit akar az? Az magyarázta még nekem, hogy a jobb munkaföltételéket akarja a munkásság kivívni...« (Szokolay István, 82 é., Orosháza.)

A tagság zöme a forradalmi szegényparasztságból és a mezőgazdasági munkásságból állott. A vezetőséget újraválasztották. A szervezkedést természetesen a hatóság nem nézte jó szemmel, s ahol csak tudott, kellemetlenkedett:

»... Mindég a hatóság fölénkbe gyütt. Gyütt utánnunk, amére méntünk, aztán oszlattak föl bennünket. Nem tuttunk határozni...« (Katona István, 82 é., Orosháza.)

A szervezkedés nem maradt meg Orosháza keretén belül, hanem a megyére, sőt távolabbi vidékekre is kiterjedt. Ha egy-egy agilis szervezőt elfogtak, börtönbe csukták:

»Pusztaföldváron vótunk kint gyűlésen. A szolgabíró léfényképezett, három hónapot a nyakamba sózott... Mëgvonta tüllem a szót, fővették a

⁶⁸ Népszava 19. évf. 23. sz. Bp., 1891. jún. 5.

⁶⁹ Népszava 19. évf. 40. sz. Bp., 1891. okt. 2.

jedzőkönyvet, mer ezt montam : — Te jogtalan nép, nem látod, hogy miként hasznájják fel erődöt ára, hogy téged békjőba verjenek és megostorozzanak? Te vagy önnön hóhérajid táplálója és mégsem mozdulsz? — ekkor vonta még túllem a szót . . . Aztán írtam én érül verseket, érül a gyűlésrül :

— Pusztaföldvár hosszú falujába
Naggyülés vót február havába.
Összegyűltünk mintegy százan, vagy kétszázan.
Nyugottan vártak a két órára.
Előadó megkezdi beszéggjét.
El is mongya oj gyönyörű szépen,
Hogy mindenki azt kiáltta : — éjjen ! —
De nem ám úgy a legelső szónok,
Szolgabíró ceruzát ragadott
És azután szalmaszálhoz kapott,
Ügyész elé terjeszti a dolgot . . . —

Vóna még több, dehát régen elfelejtettem. Ezt írtam a szó-mégvonásra. Mezőtúron nyomtattam ki. Ojan kis füzetékbe vót, de nincsen belülle egy darab sē . . .« (Szokolay István, 82 é., Orosháza.)⁷⁰

Orosházán és a környéken rendszeresen tartottak gyűléseket. A pártnak volt énekkara, könyvtára,⁷¹ és járatta a korabeli napilapokat. Az időnkint leküldött röpcédulákat szétosztogatták, május 1-ét megünnepelték, és a mindenkori választási harcokban résztvettek. A mozgalomnak erre az időszakára esik a hódmezővásárhelyi agrárszocialista tüntetés (1894), amely hatásában és eredményeiben még mélyebbnek mondható, mint az orosházi és a békésmegyeiek. Egymás után szervezik s viszik diadalra a hol szűkebb, hol tágabb területekre kiterjedő aratósztrájkokat.

*Az agrárproletáriátus szervezeti és ideológiai megosztottsága.*⁷²

Az agrárproletáriátus forradalmi mozgalmát nemcsak az általános gazdasági, társadalmi fejlődés és az ezekkel kapcsolatos kormányzati »rendszabályok« (pl. 1897-ben hozták az ú. n. »derestörvényt«, amely a munkavállalókat úgy odaláncolta a birtokos osztályokhoz, hogy a sztrájkokat szinte lehetetlenné tette) hátráltatták, hanem a század végén bekövetkezett szervezeti és ideológiai megosztás is :

⁷⁰ A verset a szerző Petőfinek »Kis lak áll a nagy Duna mentében« c. megzenésített verse dallamára írta. Saját költségén kinyomatta Mezőtúron és a párttagoknak ingyen osztotta szét. Nem maradt fenn egyetlen példány sem belőle, mert a románok 1919-i bevonulásakor minden ilyen jellegű iratot, könyvet eltűzeltek.

⁷¹ A könyvtár leltárba véve és lezárva ma is megvan. Katalógusa érdekes bizonyossága a korabeli ideológiai színvonalnak.

⁷² Mivel az agrárproletáriátus legelső megmozdulásait kutattam csak és a gyűjtés még nem fejeződött be, e továbbiakat is csak a kezdeti mozgalom szempontjából vizsgálom.

»... a várkonyisták kivátunk a Szociáldemokrata Pártból és lettünk Független Szociáldemokrata Párt. De azé működött a másik Szociáldemokrata Párt is. Azé vátunk ki, mer mikor Csizmadia Sándor⁷³ 94-be, vagy 95-be fölmént Budapestre, bemént a pártvezetőségé. Ott vót mán ez a Várkonyi István is. Ez zaklatta a pártvezetőséget, hogy a Népszava foglal kozzon a földmunkásokkal is. És amér a pártvezetőség nem foglal kozott a földmunkásokkal, a Népszava, akkor ú kivát onnan. Várkonyi így atta az alapszabájokat... Benyútottuk az alapszabájt a megyére . . .« (Szabó József, 82 éves, Orosháza.)

A mezőgazdasági napszamosok zöme csatlakozott az új szervezethez, s csak kb. harmadrésze maradt meg a Szociáldemokrata Pártban. Az egyszer megindult folyamatnak azután folytatása következett és állandó válságban tartotta az agrárproletáriátus mozgalmát :

»... Bokányi gyütt lő először... utánna Vázsonyi (nyilván Várkonyira gondolt), az mégin egy másikat hirdetett... Így küszköttek, pedig ugyan (csak) szociáldemokrata lēt vóna mind a kettő... sokan otthattuk az egyletet... Ezéknek vót egy nótájuk :—

— Éjjen Bokányi, nem kő kapáni, mēg :

— Kenyeret aggyatok

A népnek zsarnokok! Éjjen május elseje! —« (Bene Sándor, 83 é., Orosháza.)

Az eredeti Munkáskör, a Szociáldemokrata Párt és a későbbi Földművelők Egylete a visszaemlékezők tudatában összekeveredett fogalmak. Mindamellet munkásmozgalmi és néprajzi szempontból is tanulságos adatokat kapunk az agrárproletáriátus századvégi és századeleji harcairól.

A hagyományos május 1-i ünnepegekről ezt vallja egy adatközlő :

»... Mikó gyütt ez a Bokányi és Vázsonyi, akkor énekelték, az összes nép :

— Itt van ujra május elseje,

A levegő dallal van tele.

Zengedezzük hát mink is dalunk,

Mer mindnyájan testvérek vagyunk!« — (Bene Sándor, 83 é., Orosháza.)

Az időnkint a központból leküldött röpcédulákat kiosztották :

»A 90-es évek végivē... a párt léküldött ide csomagokat, röpiratok vótak benne... Összehítták a vezetőséget. Akkó hozzáfogtunk, kiosztottuk, mēre, mejik uccán ki mēgy... Ahogy este hozzáfogtunk, réggelre szíjjē lēt szórva... Aztán másnap réggē má 9 órákkó széttek össze bennünket, hívattak be a kös-ségházához. Mán a csendőrség ott vót, kivallattak bennünket. Nem válúta sēnki,

⁷³ Orosházi születésű mozgalmi ember. Írt munkásdalokat is s néhány könyvet a mezőgazdasági munkásság kérdéseiről. Később a mozgalom árulója lett.

hogy osztotta. Aszontam előtte, hogy né válújja senki, majd én éválatom . . . Én nyócadik . . . lehettem, hát én éválútam, hogy én még a feleségem, mink osztottuk el. Egyre monta a szolgabíró, hogy : — Nem lehet az, Szabó. — De lehetett, mē szalattunk ! — Hát hogy mertünk mink ojat csináni? Még lészünk büntetve! Mondom neki : — Tekintetēs főszolgabíró úr, mé büntetnek még? Nekēm ez kényérkeresetēm . . . istóriát árullok, báli mēghívókat viszék szét . . . — De csak nem hitte a főszolgabíró . . . Fél, aszongya, hogy mēgbüntetēm? Hát tuggya, mit? Nem büntetēm még? — Mondom neki : — Igazán? — Itt van, a kezem adom rá! Hát akkó csak mēgmontam . . . Hát aztán így nem büntetett mēg . . .« (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

Mindennél jellemzőbb a mozgalom »megszelídülésére«, hogy az egykor olyan vihart kiváltott tüntetések milyen formában zajlottak le :

»Tüntetés vót akkó is, mikó Kristófi Dezső benyútotta a választójogot a kirájnak. Akkó tartottunk egy nagygyűlést a választójogru . . . Én jelentettem be a gyűlést a főszolgabírónak, hogy tüntetni akarunk . . . Mondom neki : — Kaptunk egy dalt, hogy a tüntetésen énekőjjük. — Mijen dalt? Mutassa! — Mutatom neki, hogy :

— Tisza Pista mēg akarja tiltani,
Nem szabad a Népszavára gyűjteni!
Titkon gyűjtünk a Népszava javára.
Kötelet a Tisza Pista nyakára! —

— De, aszongya, remélēm, nem a gróf Tisza István? — Mer av vót a miniszterelnök. Mondom, hogy : — Nem ! — Akkor rēndbe van ! — De mosojgott . . . Aztán danoltunk az uccán hangosan, úgy mēntünk a Kiserdőbe. A szolgabíró gyűtt a járdán mellettünk . . .« (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

A mozgalom elhalása. A forradalmi szimbolum : a zászló sorsa.

A »törvényes eszközökkel« harcoló várkonyisták hamarosan a polgárság uszályába kerülnek. A XX. sz. elején az Orosházi Földmívelők Egylete mindinkább kezd hasonlítani afféle polgári »klub«-hoz, s a központtól elszakadt mozgalom alapjában véve már ekkor halálra van ítélve. Legszebben példázza ezt az 1891-es forradalmi megmozdulás szimbolumának, a régi munkáskör zászlájának a sorsa :

» . . . Má akkó két párt vót itt : a Várkonyi-féle Független Szociáldemokrata Párt, azután a Szociáldemokrata Párt . . . Mikor kiváltunk, Földmívelők Egylet vót a táblánkon . . . Azután a Várkonyi pártjába mēntem én is, oda mēnt . . . Orosháza majdnem az egész . . . Kileneszáz valahányba (1904-ben) a zászlót, monta a főszolgabíró, hogy nyilván visszakapjuk . . . Hát én vótam odabent (érte) . . . bemēntem Gyulára az alispánhó. Nagyon kírtem, hogy minekünk aggyák ide a lobogót, mink attunk rá gárasokat (t. i. a Várkonyi-féle

Földművelő Egylet tagjai). Azután úgy döntöttek, hogy a (Várkonyi-féle) Független Szociáldemokrata Párt kapja meg . . . Mikor kiatták nekünk a lobogót, mink aztat főszenőtűtik. Úgyhogy csinátattunk valami öt, vagy hatszáz zászlószéget . . . Én is elköttem sok kereskedőnek, mindenki adott rá. Zászlóányának megválasztottuk Külley Pál feleségét . . . Híttünk egy nagygyűlést, beszédét tartottunk . . . kint a pijactéren . . . ott verték bele a szégeket a zászlónyélbe . . . Így oszt fő lét szentöve . . . » (Szabó József, 82 é., Orosháza.)

A »zászlószentelés«-re nyomtatott meghívókat küldtek szét.⁷⁴ A virilis orosházi polgárok »adakoztak« az ünnepség céljaira. Mindennél jellemzőbb a nyomtatott meghívó szövege, amely a »társadalmi béke« jegyében íródott :

»Az Orosházi Földművelő Egylet át van hatva azon nemes eszmétől, mely szerint feladata és célja műveltség tekintetében hátramaradt tagjait felvilágosítás- és oktatásban részesíteni . . . a hazai földbirtokosokkal való egységes békés összmunkálkodásra serkenteni . . . Mert csak . . . a társadalmi béke biztosításával lehet édes hazánk mezőgazdasági érdekeit . . . előmozdítani . . . még 1891. évben egy zászlót szereztünk be. Ezen lobogó . . . egy közbejött sajnálatra méltó félreértés következtében a helybeli hatóság által elvétetett . . . a viszszanyert drága ereklyének . . . ünnepélyes felavatását határoztuk el, hogy ez egy szebb jövő hajnalának hirdetője és szent záloga lehessen. Adja Isten, hogy úgy legyen . . . Kelt Orosházán, 1905. február hó.«

Az orosházi és békésmegyei forradalmi megmozdulások a megriadt polgári jogászokat,⁷⁵ közigazdászokat⁷⁶ történetírókat⁷⁷ és más írókat is hatalmas »nemzetmentő« munkára sarkallták. Elméleti és gyakorlati megállapításaik, »tanácsaik«, »programjuk« minden vonását tartalmazza annak, amit Lenin már a mult század végén »A narodnyik közigazdászok elméleti tévedéseik«⁷⁸ címmel élesen kritizál. Eltekintve a két világháború közti népi írók⁷⁹ pozitív értékelésétől, e mozgalom háttere, lezajlása és zátonyra jutása mindenben igazolja Lenin megállapításait :

»(Az 1905-ös) . . . forradalom most egyre világosabban tárja fel a parasztság kettős helyzetét és kettős szerepét. Egyrészt a robotgazdaság óriási maradványai és a hűbériség mindenféle csökevénye, karöltve a szegényparasztság hihetetlen elszegényedésével és nyomorával, teljesen megmagyarázzák a for-

⁷⁴ Egy eredeti példánya birtokomban.

⁷⁵ Pl. Dr. Ormos E. : A szocializmus, különös tekintettel a hódmezővásárhelyi munkáskérdésre. Hódmezővásárhely 1896.

⁷⁶ Ennek olyan nagy irodalma van, hogy csak a legfontosabbakat soroljuk fel : 1. Czettler J. : Magyar mezőgazdasági szociálpolitika, Budapest 1914. (Kapitalisztikus, reakciós szemléletű) 2. Ecséri L. : Az alföldi munkáskérdés és mezőgazdasági válság. Budapest, 1898. (Adatai jók.) 3. Eörsi B. i. m. (Használható.) 4. Féja G. : Viharsarok. Bp. é. n. (»A táj multja« c. f. 11—49. o. végigkíséri a gazd. társ. fejlődés jelentősebb állomásait.) 5. Milhoffer S. : A mezei munkásviszonyok hazánkban.

⁷⁷ Legszorgalmasabb Szeberényi L. Zs. : Tömegmozgalmak az alföldi paraszt városokban, Budapest 1913. és i. m. (Reakciós szemléletű.)

⁷⁸ Lenin : i. m. I. fej. 19—51.

⁷⁹ Darvas J. és Féja G. i. m.

radalmi parasztmozgalom mély forrásait, a parasztság mint tömeg forradalmiságának mély gyökereit. Másrészt...megnyilvánul ennek a tömegnek belsőleg ellentmondó osztályszerkezete, kispolgári mivolta, a birtokos és proletár-tendenciák ellentmondása e tömegben belül... (Vagy) az állam egész agrárrendje kapitalistává válik és hosszú időre megőrzi a feudális vonásokat. Vagy pedig a forradalom szétrombolja a régi földesúri gazdaságot, szétzúzza a hűbéri-ség minden maradványát, elsősorban a nagybirtokot...⁸⁰

⁸⁰ Lenin : i. m. »Előszó a második kiadáshoz« c. f.-ben. 13—14.